

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катич	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЂЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Заштотника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

ИЗМЕЂУ СЕОБА И БОРБЕ ЗА ОДРЖАЊЕ (1690–1839)

НЕНАД МАКУЉЕВИЋ

Српска уметност и култура на Косову и Метохији између Велике сеобе 1690. и танзиматских реформи 1839. биле су обележене и условљене бурним догађајима, ратовима, сеобама и променама у организацији црквеног живота. У најдраматичнија историјска дешавања у нововековној историји српског народа, а посебно Косова и Метохије, спада Велика сеоба 1690. При крају аустријско-турског рата део православног хришћанског становништва, предвођен патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, напустио је косовскометохијску област и населио се на подручју Хабзбуршке империје. Непуних пет деценија касније, 1737, у сличним околностима наступила је и Друга сеоба, предвођена патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом. Низ несрећних догађаја за Србе у Османској империји током XVIII века резултирао је укидањем Пећке патријаршије 1766. године.

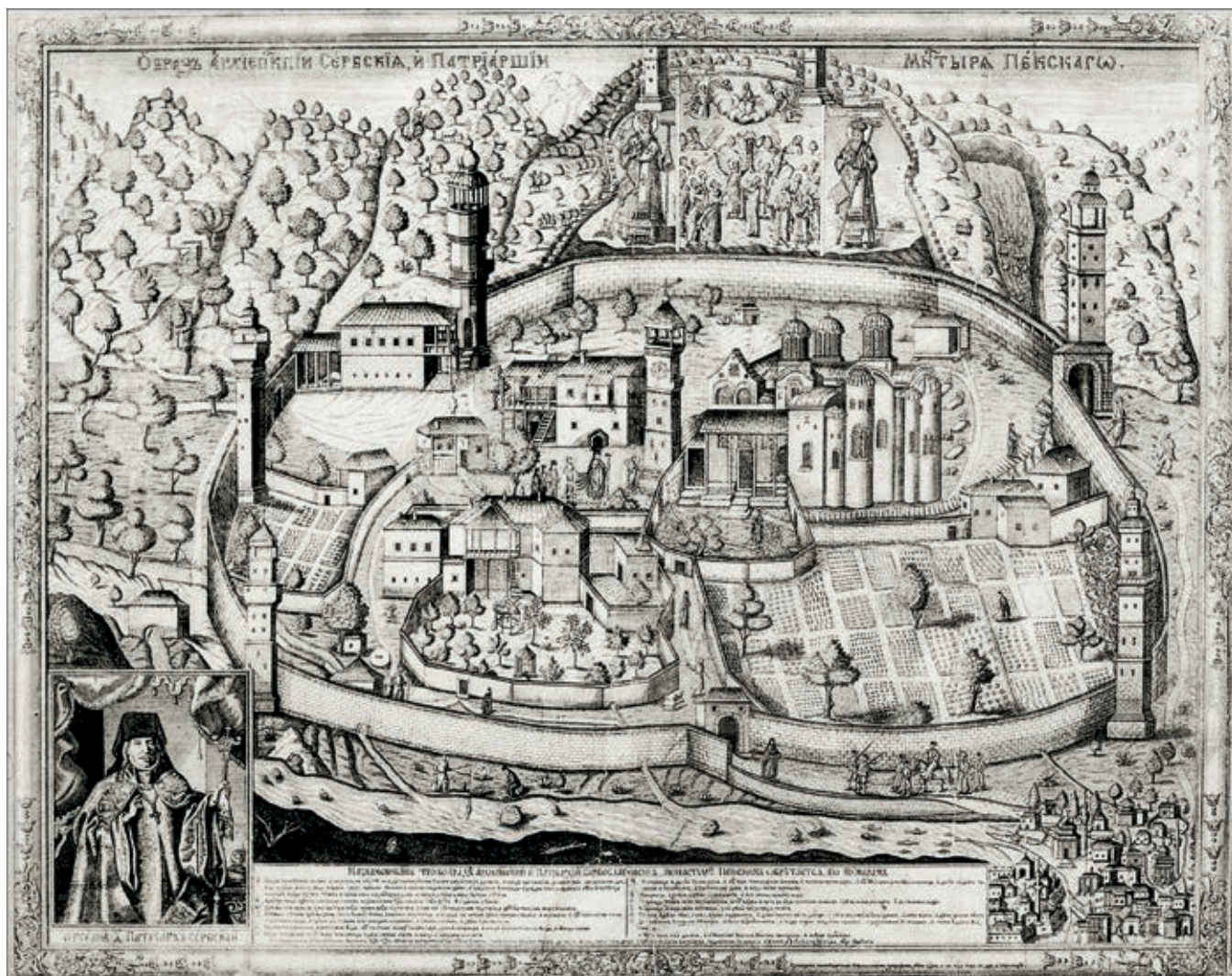
Две сеобе православног становништва предвођене пећким патријарсима и укидање српске црквене организације изазвали су велики преокрет у животу и култури српског народа и наступање изузетно тешких околности на Косову и Метохији крајем XVII и током XVIII века. Бројне цркве биле су уништене или оштећене, а део реликвија и предмета из ризница пренет је на територију Хабзбуршке монархије. Упркос тим догађајима, одржан је континуитет духовног и културног живота српског православног народа, у којем је значајно место заузимала и визуелна култура. Токове визуелне културе одређивали су у значајној мери идеје и ангажовање црквене јерархије, живот манастира и потребе становништва.

ПЕЌКИ ПАТРИЈАРСИ: НАРУЧИОЦИ, КТИТОРИ И ОРГАНИЗАТОРИ

У организацији српског културног и духовног живота на подручју Косова и Метохије пресудну улогу имале су духовне и народне старешине српског народа – пећки патријарси. Они су предводили српски народ, били су ктитори и приложници цркава и контролисали су сакралну уметничку продукцију. Седиште црквене власти налазило се у манастиру Пећкој патријаршији, а посебног значаја за токове и услове духовног и културног живота имали су патријарси Арсеније III Чарнојевић, Мојсеј Рајовић и Арсеније IV Јовановић Шакабента.

Патријарх Арсеније III Чарнојевић столовао је на пећком трону од 1677. до смрти 1706. године (сл. 20). Био је изузетно активан у организацији црквеног живота у Пећкој патријаршији. Током аустријско-турског рата приступио је хабзбуршкој војној страни, што је условило и његово повлачење по окончању сукоба. Том приликом предводио је 1690. Велику сеобу, која је драматично изменила услове живота српског народа на Косову и Метохији. Седиште српског патријарха тада је привремено измештено из Пећке патријаршије, део народа се одселио, а бројни манастири били су оштећени и опљачкани. Аустријско-турски рат изазвао је велико разарање српског културног наслеђа, али црквени живот, упркос томе, није замро.

Патријарх Арсеније III је прешао у Хабзбуршку империју тек по добијању привилегија од цара Леополда I, чиме су установљене правне основе положаја српског народа у новој држави. Сеоба из 1690. утицала је на отварање нових могућности у црквеној уметности,

Сл. 282. Г. Стојановић, Г. А. Милер, Манастир Пећка патријаршија, бакорез, 1745/1746. (ризница Пећке патријаршије)

а од посебног значаја било је успостављање веза са средњоевропским уметничким центрима и значајним графичким радионицама, које се упошљавају за потребе Српске цркве. Иако у избеглиштву, патријарх Арсеније III није прекидао везе с матичним подручјем.

На патријаршијском трону патријарх Мојсеј Рајовић столовао је од 1712. до 1726.¹ Он се старао о духовном јединству Српске цркве и српског народа, а посебну бригу водио је о животу на подручју Косова

и Метохије. Сачувани архивски извори показују његову изузетну активност у организовању прикупљања помоћи за обнову Пећке патријаршије. Тражио је да се у српским православним храмовима у Хабзбуршкој монархији поставе кутије за прилоге за обнову седишта Српске цркве.² Патријарх Мојсеј је, попут свога претходника, наручио антиминсе 1714. и 1722. ради потврђивања сопствене духовне власти.³

¹ Слијепчевић, *Историја СПЦ I*, 378–379.

² *Зайиси и найииси II*, 33; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 315.

³ Давидов, *Српска графика*, 339.

Једна од истакнутих личности на трону пећких патријараха био је Арсеније IV Јовановић Шакабента. Он је на патријаршијски трон ступио 1725/1726, а истакао се у организовању црквеног живота и давању прилога српским манастирима.⁴ Патријарх Шакабента је неговао развијену визуелну културу у служби одржавања православне вере и истицања и потврђивања свог достојанства. По преузимању патријаршијског трона дао је да се изради и штампа антиминос 1725.⁵ По његовој наруџбини штампан је графички лист с приказом манастира Студенице 1733.⁶ Био је ктитор надверја за иконостас пећке цркве Светих апостола, које је насликао Максим Тујковић. У ктиторском натпису на надверју наведено је да је оно настало „при двору“, по чему је закључено да је при архијерејском двору била организована сликарска радионица.⁷ Исти иконописац насликао је за патријарха Арсенија IV и икону светог архиепископа Арсенија Српског 1734. године (сл. 283).⁸ То све указује на значај Максима Тујковића и његову могућу улогу придворног сликара у Пећкој патријаршији током тридесетих година XVIII века. Иако је патријарх Арсеније IV напустио подручје под османском влашћу 1737, наставио је да се стара о храмовима на Косову и Метохији. Наложито је да се изради покров за кивот светог Стефана Дечанског 1743.⁹ Патријарх Арсеније IV наручио је графичке листове с представама Пећке патријаршије (сл. 282) и манастира Дечана (сл. 73), израђене у Бечу 1745/1746. Њихов аутор је зограф Георгије Стојановић, а гравер Г. А. Милер.¹⁰

Представе Пећке патријаршије и Дечана на штампаним гравирама конциповане су према уобичајеном моделу за приказивање манастирских комплекса. У средишту представе приказана је симболичка топографија манастира, која се додатно објашњава писаним легендама. Пећка патријаршија је именована као град Архиепископије и Патријаршије српско-словенске, што јасно показује њен централни значај за целокупну Српску цркву. Посебна пажња

⁴ Слијепчевић, *Историја СПЦ I*, 380–381.

⁵ *Зайиси и најйиси II*, 68; Давидов, *Српска графика*, 339.

⁶ Давидов, *Српска графика*, 339–340.

⁷ Ивановић, *Најйис најйријарха Арсенија IV*, 222.

⁸ Икона се налази у Галерији Матице српске у Новом Саду, в. Ракић (З.), *Икона Свейој Арсенија Српској*, 113–124.

⁹ Шаkota, *Дечанска ризница*, 60.

¹⁰ Давидов, *Српска графика*, 345–347.

Сл. 283. МАКСИМ ТУЈКОВИЋ, СВЕТИ АРСЕНИЈЕ, АРХИЕПИСКОП СРПСКИ, 1734. (ГМС)

је придата свим важним деловима манастирског комплекса, из чега се види да су аутори познавали његов реални изглед. На том графичком листу приказана је и манастирска околина, која укључује и варош Пећ. На представи манастира Дечана, по сличном систему, приказани су делови манастирског комплекса. У горњем десном углу представљен је свети Стефан Дечански у молитвеном обраћању Исусу Христу. Заједничка одлика ових графичких листова јесте то што имају истоветан репрезентативни портрет патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабента у доњем десном углу. На тај начин патријарх је свакако желео да потврди своју

Сл. 284. А. Лазовић, Свети Стефан Дечански, минијатура у АКАТИСТУ СВЕТОМ СТЕФАНУ ДЕЧАНСКОМ, 1812/1813. (НБС, Дечани 151)

јурисдикцију над манастиром и сопствену титулу. Намена графичких представа манастира била је вишеструка. Оне су поклањане ходочасницима, а њихов ликовни програм показивао је сакралну топографију манастира, као и то да се они налазе под јурисдикцијом патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте.

Српски патријарси су утицали не само на уметност на подручју Косова и Метохије већ и на читавој територији под јурисдикцијом Пећке патријаршије. То је условило да је све до укидања патријаршије 1766. простор Косова и Метохије имао централни и матични значај за духовну и визуелну културу српског православног становништва на османском Балкану.

ОДРЖАВАЊЕ И УКРАШАВАЊЕ МАНАСТИРА

Манастири су били најзначајнија духовна и културна средишта српског народа у време османске власти на подручју Косова и Метохије. Упркос тешким околностима, живот у најважнијим манастирима није замро, а манастирске старешине често су управљале не само црквеним већ и народним пословима. Манастирске светиње привлачиле су многе поклонице, што је омогућавало опстанак, бројне обнове и украшавања манастира.

Манастир Пећка патријаршија био је седиште српске црквене организације, што је условило његово непрекидно одржавање, обнављање и украшавање. Патријаршија је претрпела велика страдања и била је опљачкана 1690, по одласку патријарха Арсенија III.¹¹ То је захтевало њену обнову у деценијама које су уследиле. Прва сведочанства о обновама у комплексу Патријаршије потичу из времена патријарха Калиника. Он је са скопским митрополитом Атанасијем обновио чесму у патријаршијској порти 1706.¹²

Велика обнова Пећке патријаршије спроведена је у време патријарха Мојсеја. Током 1720. забележено је да је патријарх с великим трудом и трошком обновио град и палате – „град вас и са полатми“.¹³ Патријарх Мојсеј је помогао и у изради иконостаса цркве Светих апостола. Обезбедио је новчана средства и ангажовао зографе из Солуна – једног монаха Бугарина и Грка мирјанина са учеником. Они су насликали престононе иконе, као и део празничних икона 1724. Као што је поменуто, иконостасу је 1732. додато надверје изнад царских двери, које је даровао патријарх Арсеније IV Јовановић, а насликао Максим Тујковић. На њему је приказан Деизис. У средишњем медаљону је Исус Христос, а са страна су Богородица и свети Јован Претеча.¹⁴ Дуборезно надверје је сигурно допринело велелепију олтарске преграде. Нов иконостас цркве Светих апостола одговарао је традицији украшавања олтарских преграда у време османске власти. Одабиром солунских сликара патријарх Мојсеј је обезбедио репрезентативне иконописачке радове, који су одговарали

¹¹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 288.

¹² *Истио*, 313.

¹³ *Зайиси и најийиси II*, 55; Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 316.

¹⁴ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 325.

статусу и достојанству Пећке патријаршије.¹⁵ Радионици солунских зографа могу се приписати и иконе Пресвете Богородице на престолу и Исуса Христа на престолу које се чувају у ризници пећког манастира.¹⁶ Те иконе су највероватније биле намењене неком од патријаршијских храмова.

Манастир Пећка патријаршија добијао је прилоге од верника, а то је укључивало и даривање икона. Игуман Кирил је 1715. наручио икону светог арханђела Гаврила, коју је насликао Димитрије даскал,¹⁷ док је скопски ћурчибаша Стојан, старшина ћурчијског еснафа, даривао икону свете Петке Трновске 1728.¹⁸

Током XVIII века у Пећкој патријаршији одвијали су се бројни радови на одржавању манастира, па је тако 1752. поправљен бедем и направљена су источна врата.¹⁹ Крајем XVIII и почетком XIX века спроведене су веће активности у Пећкој патријаршији. Јеромонах Исаија Пећанац био је заслужан за штампање дрвореза с представом Пећке патријаршије, који је изрезао и приложио Хаџи Рувим Ненадовић, архимандрит манастира Боговађе 1797.²⁰ На њему су приказани свети Никола и свети Арсеније како придржавају модел пећког манастира, док су изнад њих свети Георгије и свети Димитрије. У врху је приказан Исус Христос како благосиља. Израда дрворезне графичке представе манастира пет деценија после настанка бакрореза Арсенија IV показује да се стање у Патријаршији побољшало, јер су графичке иконе најчешће биле намењене ходочасницима.

Побољшане материјалне прилике омогућиле су обнову око 1800. Тада су у Пећкој патријаршији радили и Симеон и Алексије Лазовић, најзначајнији српски иконописци свога доба који су деловали на подручју Османске империје. Њихов сликарски израз пружио је јединствену симбиозу старије иконописачке традиције с барокним искуством. Као истакнути зографи свог времена сматрали су се илирско-рашким општим зографима, што је била „титула“ коју је пре њих носио једино Христифор Жефаровић. Иако није препознат потпун смисао тог назива, он је

Сл. 285. А. Лазовић, Хаџи Захарија, минијатура у Акатисту светом Стефану Дечанском, 1812/1813. (НБС, Дечани 151)

сигурно указивао на значај иконописаца Лазовића и на њихову важност за Српску цркву. Алексије Лазовић је обновио царске двери митрополита Антонија из 1570. и на њиховим централним пољима приказао је Благовести.²¹ Поп Симеон Лазовић је насликао Успење светог Никодима на кивоту с моштима тог светитеља, израђеном захваљујући труду јеромонаха Никодима, проигумана пећког манастира.²² Његово дело су и иконе за иконостас у цркви Светог Димитрија. Израда иконостаса је започета током 1803.

¹⁵ *Истио*, 322.

¹⁶ *Истио*, 322–323.

¹⁷ Чанак-Медић, Тодић, *Пећка патријаршија*, 192.

¹⁸ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 322–323.

¹⁹ *Истио*, 319.

²⁰ Давидов, *Српска графика*, 256.

²¹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 274, сл. 180.

²² Павловић (Л.), *Кулинови лица*, 330–332; Тодић, *Српски сликари II*, 131.

Сл. 286. А. Лазовић, Парусија манастира Дечана, 1817–1819, детаљ (ризница манастира Дечана)

трудом и настојањем игумана Јоаникија, а завршена при игуману Висариону, 1804. године (сл. 287).²³

У животу Православне цркве на Балкану у то доба истиче се и монах Доситеј из Пећи. Није јасно каква је била његова улога у пећком манастиру, али се зна да је он био иконописац који је припадао и светогорском духовном кругу. Позната је његова икона новомученика из 1818. године.²⁴

Метох Пећке патријаршије био је манастир у Будисавцима (сл. 14). Док је радио за цркву Светих апостола у Пећкој патријаршији, Максим Тујковић је поклонιο надверје за царске двери у Будисавцима.²⁵ На том надверју приказано је Гостољубље Аврамово.

Изузетан значај имао је и манастир Дечани. Манастир је био опљачкан 1690, а игуман је мучен и убијен.²⁶ Упркос тешким околностима, у Дечанима се континуирано одвијао интензиван духовни живот. Манастир Дечани је примао бројне прилоге верника.²⁷ Један од истакнутих приложника био је Јован Георгијевић, бивши дечански монах, патријархов егзарх, епископ вршачки и карловачки митрополит.²⁸ По његовој наредбини израђен је *Параклис светом Стефану Дечанском*, чије је илустрације насликао Никола Нешковић 1763.²⁹ Јован Георгијевић је манастиру поклонιο и кивот на којем су представљени српски светитељи.³⁰

Велики радови одвијали су се у манастиру Дечанима крајем XVIII и почетком XIX века. Захваљујући активној улози архимандрита Хаџи Данила Кажанегре Паштровића и игумана Хаџи Захарије, манастир је био обнављан. Хаџи Данило је манастиру поклонιο и раскошан, сребром окован крст већих димензија, који је највероватније био намењен за постављање на часну трпезу.³¹

Значајну улогу у остваривању новог визуелног идентитета манастира Дечана имали су, као и у Пећи,

иконописци Симеон и Алексије Лазовић из Бијелог Поља.³² Они су у Дечанима развили необично широку сликарску делатност и то је свакако била најзамашнија уметничка активност на подручју Косова и Метохије после 1690. Лазовићи су обновили део старијих икона, насликали минијатуре дечанске *Парусије* и *Акаџисџија светом Стефану Дечанском*, као и иконе за иконостасе у параклисима Светог Николе и Светог Димитрија.³³ На изради иконостаса био је ангажован и један од најзначајнијих дуборезаца/копаничара свог доба – мајстор Трајко.³⁴

Обнова старијих икона представљала је једну од важних активности зографа Лазовића. Она је обухватала конзерваторско-рестаураторске радове, као и досликавање икона у стилском маниру те двојице сликара. На тај начин старије иконе биле су делимично преображене и добијале су нов стилски израз, који је сигурно одговарао наручиоцима. Таква пракса није била ретка око 1800, када је сличан поступак примењен у зидном сликарству католиконе манастира Хиландара. Смрт и опело / Успење светог Стефана Дечанског, једну од најзначајнијих дечанских икона, обновио је 1813. Симеон Лазовић.³⁵

Парусију манастира Дечана исписао је и сликарски украсио Алексије Лазовић између 1817. и 1819. године (сл. 286). Она је, како је речено, састављена по налогу архимандрита Хаџи Данила и била је намењена за прикупљање помоћи за манастир Дечане. *Парусију* је, са честицама Часног крста и моштију светог Саве и светог Никите, носио у писанију игуман Хаџи Захарија. Алексије Лазовић је при врху *Парусије* насликао светог Стефана Дечанског и светог цара Уроша како придржавају модел дечанског храма. Са страна је приказано двадесет пет грбова српских и јужнословенских земаља према *Сшемаџиографији* Христифора Жефаровића. Занимљиво је то што се Алексије Лазовић на *Парусију* потписао и латиницом, и то као *Aleksio pitore*.³⁶

Акаџисџија светом Стефану Дечанском је рукопис који је од великог значаја за богослужбени живот

²³ У једном од записа о сликању иконостаса наведено је и целокупно тадашње братство манастира Пећке патријаршије, в. *Записи и наџисџи* V, 266–267; бр. 8941, 8945.

²⁴ *Sts. Akakios, Ignatios and Euthymios*, у: *Treasures of Mont Athos*, 194–195 (I. A. Papangelos).

²⁵ Бурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка џаџиријаршија*, 325.

²⁶ Слијепчевић, *Историја СПЦ* I, 371.

²⁷ Уп. Шакога, *Дечанска ризница*, 60–67.

²⁸ *Истџо*, 62.

²⁹ *Истџо*.

³⁰ *Истџо*, 202.

³¹ *Истџо*, 204–205.

³² Станић, *Сликарска заосџавиџина Симеона и Алексија Лазовића*, 229–261; Тодић, *Срџски сликари* I, 24–34; II, 128–132.

³³ *Истџо*.

³⁴ Корнаков, *Творешџвоџо на мијачкиџе резбари*, 156–157.

³⁵ Станић, *Сликарска заосџавиџина Симеона и Алексија Лазовића*, 237.

³⁶ Шакога, *Дечанска ризница*, 423.

Сл. 287. Пеџка патријаршија, царске двери из 1570, обновио их А. Лазовић почетком XIX века, детаљ (МСПЦ)

дечанског манастира. Мошти светог Стефана Дечанског најважнија су манастирска реликвија. Алексије Лазовић је у *Акаџиисти*у насликао портрете Хаџи Захарије (сл. 285) и Хаџи Данила (сл. 26), као и лик светог Стефана Дечанског (сл. 284). Портрети Хаџи Захарије и Хаџи Данила следе репрезентативне моделе портрета високих црквених великодостојника, у које су уграђени симболички и амблематски значењски слојеви.³⁷ У позадини су приказани различити радови за које су били заслужни архимандрит и игуман дечанског манастира. Иза Хаџи Захарије насликани су и сликари унутар манастирских конака. Та сцена свакако представља Симеона и Алексија Лазовића, што је од великог значаја јер нису познати други њихови портрети или аутопортрети.

Иконостас у параклису Светог Димитрија настао је током 1813–1814. године (сл. 27, 29, т. XVIII).³⁸ Иако је његова невелика ширина прилагођена простору, он има монументалан изглед због своје висине. Конципован је као висока олтарска преграда подељена у три зоне, а његовом репрезентативном изгледу доприноси раскошна резба копаничарске тајфе мајстора Трајка, сина Хаџи Доча – Скопјанеца Рекалије.³⁹ Програм иконостаса параклиса Светог Димитрија носи снажне националне карактеристике. У престоној зони, уз иконе Христа и Богородице, налазе се и иконе светог Саве и светог Симеона и светих Георгија и Димитрија. У два реда средишње зоне су представе апостола и светитеља, као и Исуса Христа, Богородице и светог Јована Претече. Распеће Христово са иконама Богородице и светог Јована налази се на врху олтарске преграде у параклису Светог Димитрија. Иконе на том иконостасу последњи су познати рад Симеона Лазовића.

Иконостас у параклису Светог Димитрија обележен је веома развијеним програмом сазданим од ликова српских светитеља. Он укључује иконе светог Стефана Првовенчаног, светог архиепископа Никодима, светог Стефана Штиљановића, светог Саве II, светог преподобног Теоктиста, светог краља Милутина, светог архиепископа Арсенија, светог архиепископа Данила, светог архиепископа Максима, светог Василија Острошког, светог преподобног Јоаникија

Сл. 288. Манастир Дечани, иконостас у параклису Светог Николе, 1818

Девичког, светог кнеза Лазара, светог Уроша Рапавог, светог деспота Јована и светог Стефана Дечанског. Лазовићи су насликали српски светитељски хор у којем су обједињени средњовековни и нововековни свети Срби. На тај начин је показано духовно јединство Српске цркве упркос разједињеним организацијама и животу у различитим државним системима. Национални карактер иконостаса појачан је хералдичким знамењем – двоглавим орлом – с натписом „Дом Немањин“, које је приказано изнад царских двери. Програм иконостаса увек је повезан са жељама наручиоца и ктитора, па је тако национални карактер олтарске преграде у параклису Светог Димитрија показатељ патриотског расположења дечанских монаха, веома оснаженог у време Првог српског устанка.

Иконостас у параклису Светог Николе настао је 1818. године (сл. 288). Он је конципован попут олтарске преграде из параклиса Светог Димитрија. То је висока олтарска преграда са три зоне и богатом дуборезном декорацијом, коју је израдио мајстор

³⁷ Макуљевић, *Портрети*, 119–133.

³⁸ Станић, *Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића*, 241–250; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 87–89.

³⁹ Корнаков, *Творештво на мијачкије резбари*, 156–157.

Трајко. Програм иконостаса укључује престоње иконе Исуса Христа, Богородице и светог Николе. Икона светог Николе конципована је као житијна икона. Изнад престоних икона постављена су још два реда икона: празнични чин и ред икона пророка с Богородицом. На врху је Распеће Христово с представама Богородице и светог Јована.⁴⁰

Према познатим изворима, током XVIII века били су активни и други манастири. Значајно духовно средиште био је манастир Девич с моштима светог Јоаникија Девичког. Према *Девичком катихасију*, бројни верници из косовскометохијских насеља давали су прилоге манастиру током XVIII века.⁴¹ У Горњој Неродимљи, у засеоку Шареник, налазио се манастир Успења Пресвете Богородице или манастир Светог Уроша, у којем су се налазиле мошти светог цара Уроша све до 1705, када су пренете на подручје Хабзбуршке монархије, у манастир Јазак.⁴² Велико поштовање српског становништва уживао је и манастир Зочиште, у којем се духовни живот одвијао и у XVIII и XIX веку.⁴³ Током XVIII века обнављан је и манастир Гориоч,⁴⁴ док је манастир Свете Тројице Русница привремено запуство 1829, да би био обновљен 1837.⁴⁵

САКРАНО И ПРОФАНО: СРПСКА ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА У УРБАНОМ ПРОСТОРУ

Током XVIII века нестабилне политичке прилике посебно су отежавале живот српског православног становништва на подручју Косова и Метохије. У градским насељима с мешовитим становништвом и османском администрацијом православни хришћани били су присиљени да се повлаче у приватне просторе и да се прикривају. Међутим, духовни и културни живот представљао је основу хришћанског идентитета, што је подразумевало неговање приватне побожности, набављање икона и одласке на ходочашће.

У најзначајнија урбана средишта на Косову и Метохији спадао је град Призрен, с великим бројем средњовековних православних цркава. Призрен је био и седиште Рашко-призренске митрополије, што је

⁴⁰ Станић, *Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића*, 251–256; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 88.

⁴¹ *Задужбине Косова*, 480 (М. Ивановић).

⁴² *Истио*, 424.

⁴³ *Истио*, 448.

⁴⁴ *Истио*, 450.

⁴⁵ *Истио*, 489.

Сл. 289. Крст попа Симеона из манастира Девича, 1805. (МСПЦ)

сигурно доприносило одржавању православне вере у граду. Рашко-призренска митрополија није обухватала само територију Косова и Метохије већ су јој у XVIII веку припадале и области Рашке и Старог Влаха. То је утицало на бољу повезаност Косова и Метохије с културом у другим српским крајевима.

Један од призренских храмова који су опстали током раздобља османске власти јесте црква Светог

Ђорђа (Руновића). У њој је сахрањен рашко-призренски митрополит Јоаникије 1818. Нов иконостас за ову цркву израдио је чувени дуборезац/копаничар Петар Филиповић Гарка 1829, при епитропу Тоди мутавцији, за 500 гроша.⁴⁶

Током XVIII века Призрен су настањивали и богати српски трговци. Петар Костић, један од њих, водио је трговачки дневник, који јасно показује шире оквире културног живота српског народа.⁴⁷ Петар Костић је 1746–1747, 1747–1748. и 1749–1751. путовао за Венецију. Из дневника с путовања сазнаје се које је предмете куповао и доносио, као и то да су његови послови укључивали трговачку размену и пословну сарадњу с припадницима других народа – Турцима, Албанцима и Јеврејима. Петар Костић је, поред осталих предмета, за себе купио икону светог Алимпија, сликану у италокритском маниру.⁴⁸ У Венецији је наставио сребрно кандило за Пећку патријаршију и сребрни путир за Дечане, као и материјал за кујунџијске радове, затим сатове, пиштоље и различите тканине.⁴⁹ Дневник Петра Костића јасно показује како градска култура у Призрену, као ни у другим деловима османског Балкана, није била изолована, већ блиско повезана с медитеранском културом захваљујући пре свега трговачким путевима.

Богати призренски грађани били су и ктитори црквене уметности. Господар Петар и његов син Стојан из Призрена дали су да се изради икона светог архангела Михаила за иконостас параклиса Светог Димитрија у Дечанима 1814.⁵⁰ Престону икону све-

тог Николе на иконостасу параклиса Светог Николе поручио је Вуча Миковић из Лођана 1818.⁵¹

Између 1690. и 1839. верске потребе српског хришћанског становништва задовољаване су и у бројним парохијским храмовима, као што је, на пример, била црква дрвнара Светог Јеремије у Гораждевцу.⁵² О декорацији ових цркава у том раздобљу не зна се много, али једно од сведочанстава о њиховој унутрашњој опреми доноси попис инвентара цркве у Ђаковици из 1834. Ђаковички храм био је, између осталог,⁵³ снабдевен богослужбеним предметима од сребра, попут путира, дискоса и звездице. Поседео је и сребром оковано јеванђеље, као и „пет венца сребрна велика на иконе, пет венца сребрна мала, седам руку сребрне“.⁵⁴ Већи број сребрних предмета показује богатство цркве у Ђаковици и сведочи о економској моћи српске заједнице у том граду.

Раздобље између 1690. и 1839. било је обележено драматичним догађајима у животу српског народа на Косову и Метохији. Упркос томе, није дошло до прекида духовних и културних токова. Сакрална визуелна култура развијала се за потребе духовног живота и подразумевала је градитељске и сликарске активности у бројним српским православним храмовима. Великог значаја у креирању и одржавању српске културе имали су и бројни прилози које су слали верници. На тај начин црквена уметност на Косову и Метохији била је укључена у опште токове српске културе и није остала затворена и изолована.

⁴⁶ Корнаков, *Творештвојто на мијачкиите резбари*, 81; Тимотијевић (Р.), *Сѣгарине Призрена*, 90.

⁴⁷ Димитријевић, *Један наш трговачки дневник*, 355–388.

⁴⁸ *Исѣо*, 360.

⁴⁹ *Исѣо*, 366–368.

⁵⁰ Станић, *Сликарска заосѣавиѣина Симеона и Алексија Лазовића*, 245.

⁵¹ *Исѣо*, 253.

⁵² *Задуждине Косова*, 421–422, 426 (М. Ивановић).

⁵³ *Исѣо*, 442.

⁵⁴ Шакота, *Дечанска ризница*, 425.

